

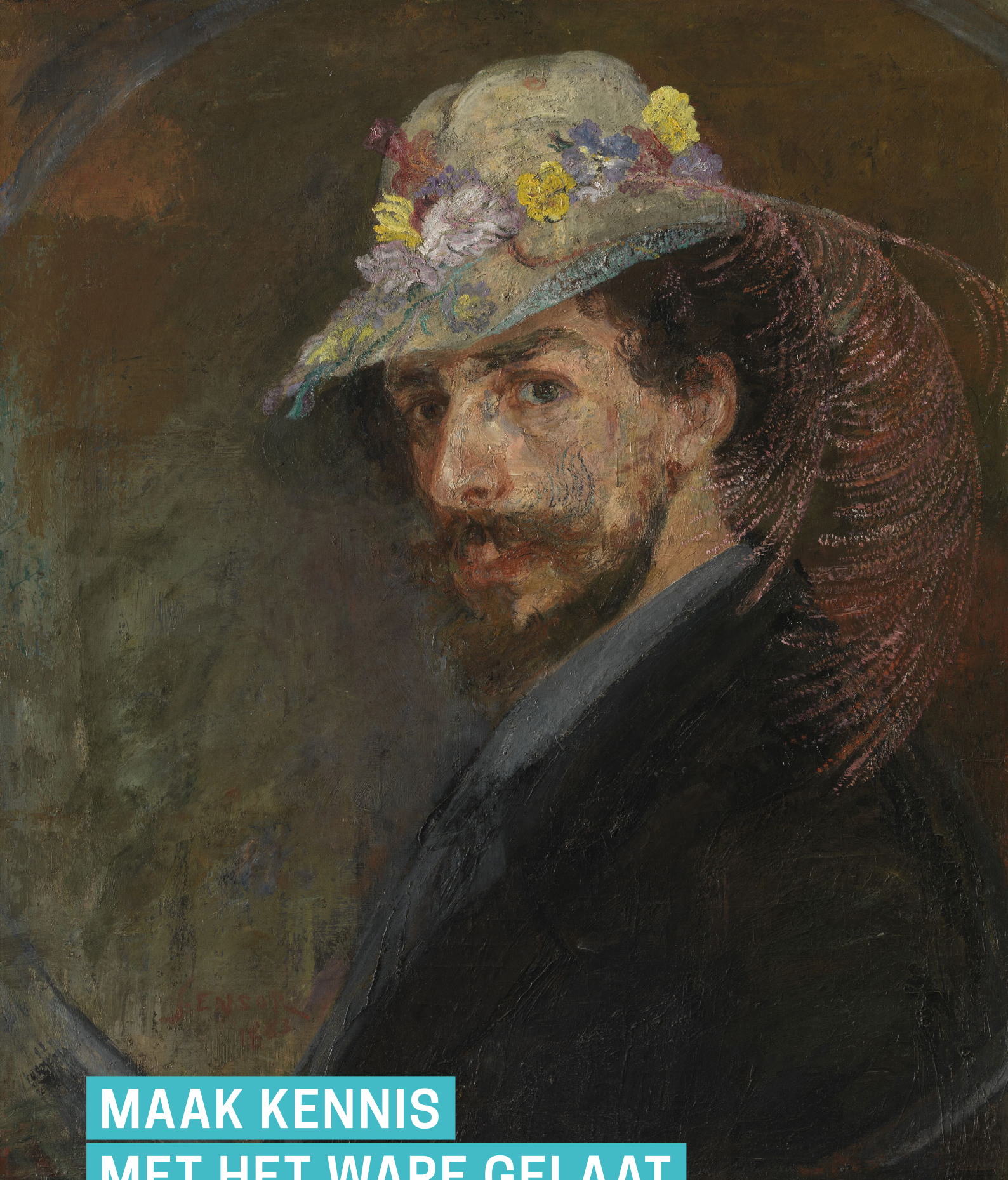
EDUCATIEF

PAKKET

ENSOR

EERSTE, TWEEDE & DERDE MIDDELBAAR

MAAK KENNIS

MET HET WARE GELAAT

VAN DE MAN

MET DE VELE MASKERS

Beste leerkracht,

In 2024 is het 75 jaar geleden dat James Ensor overleed. Het Ensorjaar brengt een eerbetoon aan de Belgische grootmeester. In december 2023 startte het Ensorjaar in zijn geboortestad **Oostende** met een stadsfestival dat het ware gelaat van 'de man achter de maskers' laat zien. In september 2024 neemt **Antwerpen**, de stad met de grootste Ensorcollectie ter wereld, de fakkel over.

Voor het basisonderwijs en het secundair onderwijs ontwikkelde mu-zee-um vzw **lespakketten met informatieve en creatieve activiteiten**. Bij deze lespakketten komen verschillende categorieën van **onderwijsdoelen** aan bod. Bij bijna elke leeftijdsgroep starten we met **het samenstellen van een Ensorhoek**. Die verzameling van voorwerpen, boeken, prenten, ... wordt de inspiratieplek voor onze leerlingen. Doorheen het project wordt die ontdekhoeck telkens verder aangevuld.

De activiteiten worden helder en beknopt uitgelegd **voor de leerkracht** en **voor de leerlingen** zijn er printklare werk- en doepakketten. We moedigen de leerkrachten aan om zeker een bezoek te brengen aan het Ensorhuis, Mu.ZEE Oostende of mu.zee.um. Het **Ensorhuis** bestaat uit de authentieke woon- en werkplek van de kunstenaar. Verder zijn er nog

belevingsruimtes waarbij o.a. Ensors schilderijen tot leven worden gewekt en je een inzicht krijgt in het atelier van de grootmeester. Met *Rose, Rose, Rose à mes yeux*, *James Ensor en het stilleven in België 1830-1930* brengt **Mu.ZEE** de eerste tentoonstelling (nog tot 14.04.24) volledig gewijd aan de stillevens van Ensor. De tentoonstelling toont hoe Ensor het 19de-eeuwse stilleven interpreteert en verder doet evolueren. Er is ook werk te zien van voorlopers en tijdgenoten die dit genre uitdagen en vernieuwen. Bij de kunsteducatieve organisatie **mu-zee-um vzw** kan je altijd terecht voor rondleidingen en workshops 'op maat'. Ensor neemt een prominente rol in haar uitgebreid aanbod voor een bezoek aan Mu.ZEE of het Ensorhuis. Na of voor een een klasbezoek aan Mu.ZEE of het Ensorhuis kan je met de klas in mu-zee-um terecht in LABO voor een inspirerend Ensor-atelier! Het boek **'James Ensor' van Thaïs Vanderheyden** kan ook een bron van inspiratie zijn.

In het Ensorhuis, Mu.ZEE en mu.zee.um zijn er ervaren gidsen die alle leeftijden meenemen op een boeiende trip. Van plan **een rondleiding te boeken?** Dan stellen we voor om vooraf de verkennende activiteiten eerst uit te voeren als voorbereiding op je bezoek. Deel dit ook mee bij het boeken. De overige activiteiten zijn ideaal als naverwerking.

Campagnebeeld 'Rose, Rose, Rose à mes yeux', *James Ensor en het stilleven in België 1830-1930* in MuZEE Oostende

OVERZICHT ACTIVITEITEN

Activiteit 1. Opwarmer

Er gewerkt rond een affiche, een woordveld en een brief.

Bijlages

p 5

p 7

Activiteit 2. Digitale competenties, Nederlands en cultureel bewustzijn

Leerlingen kiezen per duo of alleen één van de elf thema's uit het leven en werk van Ensor. Ze raadplegen hiervoor externe bronnen of maken gebruik van de themafiches. Na het opzoekwerk en het lezen van teksten presenteren de kinderen (alleen of per twee) hun thema. Elk thema mag maximum 7 minuten in beslag nemen. Er wordt gebruik gemaakt van afbeeldingen van de schilderijen.

Bijlages

p10

p 11

Activiteit 3. Cultureel bewustzijn

Leerlingen filosoferen aan de hand van enkele filosofische kaartjes rond kunst.

Bijlages

p 23

p 27

Activiteit 4. Cultureel bewustzijn

De leerlingen leren via de visuele denkstrategie bewuster naar kunst te kijken.

Bijlages

p 29

p 32

Activiteit 5. Kunstzinnige oriëntatie

Een leerling of een duo leerlingen beschrijft een werk terwijl de andere van de groep dat werk niet zien. De anderen proberen er een voorstelling van te maken door het vertelde te tekenen.

Bijlages

p 36

p 38

Activiteit 6. Evaluatieblad

p 43

Activiteit 7. Doelstellingen

p 45

ACTIVITEIT 1: NEDERLANDS EN CULTUREEL BEWUSTZIJN

Lesdoelen: Zie pagina 45.

Materiaal: Profiel waarop leerlingen via brainstorm aanvullingen maken.

Lesverloop: **1. Opwarmer**
Er gewerkt rond een affiche

2. Woordveld rond 11 thema's

Vanuit deze opwarmer ontstaat een woordveld waarin doorheen het project de 11 thema's die bij Ensor horen worden uitgewerkt

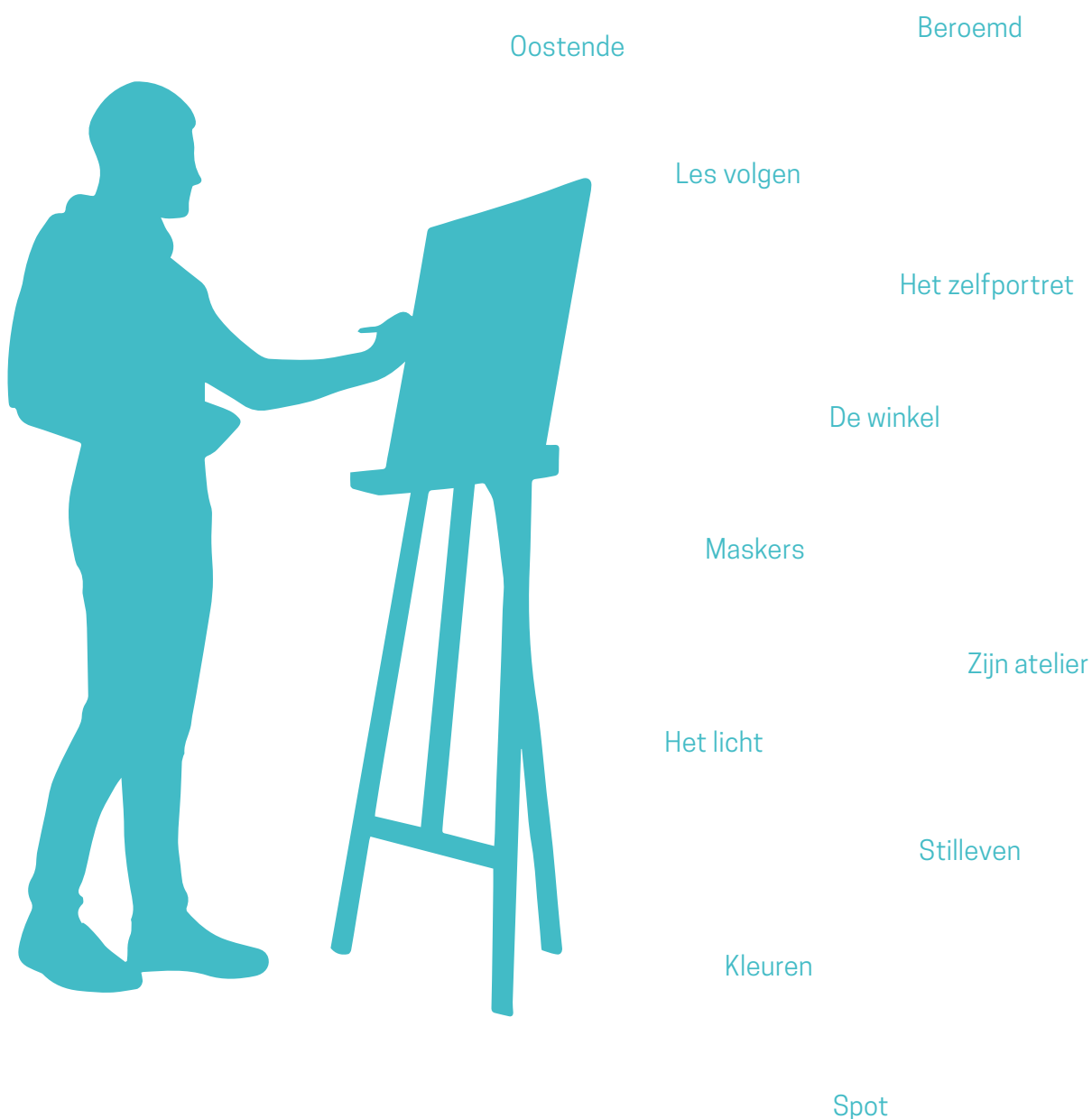
1. OPWARMER: EEN POSTER

In de klas hangt een poster van James Ensor. Er ontstaat een klasgesprek hierrond. „Wat weten jullie over Ensor 2024? Kennen jullie deze persoon? Wat doet hij? Waarom een affiche? Wat zouden jullie willen weten? Wanneer leefde hij? Waar leefde hij? Een schilder? Wat heeft hij geschilderd? Hoe schilderde hij?”

2.WOORDVELD ROND DE 11 THEMA'S

Naast de poster komt een groot silhouet van Ensor te hangen. Daarin verzamelt de leerkracht (mondeling door de leerlingen of aangebracht via Chromebook) de woorden die bij de opwarmer zijn gevallen. Probeer de woorden nu al te groeperen rond de 11 thema's die aan bod komen tijdens ons project. Probeer de thema's niet zichtbaar te houden voor de leerlingen, enkel zichtbaar voor jou als geheugensteuntje. Dit woordveld kan gedurende het hele project blijven groeien.

Ensor
2024 OOSTENDE
ANTWERPEN

ACTIVITEIT 2 – DIGITALE COMPETENTIES, NEDERLANDS EN CULTUREEL BEWUSTZIJN

KINDEREN PRESENTEREN DE 11 THEMA'S AAN ELKAAR

Lesdoelen: Zie pagina 45.

Materiaal:

- o Profiel waarop leerlingen via brainstorm aanvullingen maken
- o Laptop of Chromebook
- o Themafiches

Lesverloop: **Lestijd 1**

- o Leerlingen kiezen per twee een thema
- o Per twee bronnen raadplegen

Lestijd 2 en 3

- o Presentatie van de 11 thema's

LESTIJD 1

Thema's kiezen

Leerlingen kiezen per duo of alleen een thema uit die hen interessert/interesseren. Om alle 11 thema's aan bod te laten komen zullen kinderen soms alleen een thema moeten kiezen. Bedoeling is dat er goed kan worden samengewerkt.

De 11 thema's zijn: Oostende in de tijd van Ensor – Ensor volgt les in Brussel maar verlaat de school – Zijn moeder heeft een winkel met souvenirs – Ensor schildert vaak zelfportretten – Het atelier van de meester – Van donkere naar lichte kleuren – Een voorliefde voor stillevens – Maskers en Carnaval – Kleuren - Nooit vies van spot of een grapje – Beroemd van Tokyo tot New York

Bronnen raadplegen

Indien de leerlingen al vertrouwd zijn met opzoekwerk op hun chromebook of laptop dan weten leerkracht en leerlingen wel de stappen om tot een goed eindresultaat bij het opzoekwerk te komen. Indien de kinderen niet zo vertrouwd zijn met het omgaan met media raadplegen ze de themafiches (bijlages p 11 tem p 21).

LESTIJD 2 EN 3

Na het opzoekwerk en het lezen van teksten presenteren de kinderen (alleen of per twee) hun thema. Elk thema mag maximum 7 minuten in beslag nemen. Er wordt gebruik gemaakt van afbeeldingen van de schilderijen.

Bijlagen

Activiteit 2. Digitale competenties, Nederlands en cultureel bewustzijn

OOSTENDE

James Ensor (1860-1949) is een grootheid in de moderne kunsten. Zijn naam klinkt ook vandaag nog als een klok. Er zijn zo'n 850 werken van hem bekend. Een groot deel van de inspiratie voor zijn schilderijen en tekeningen haalde hij uit zijn stad waar hij bijna zijn hele leven woonde, Oostende. De kleine James groeide op in het winkeltje van zijn ouders, oom en tante. Daar verkochten ze souvenirs, schelpen, Chinese vazen en allerlei snuisterijen zoals carnavalsmaskers.

In het huis in de Vlaanderenstraat, waar nu het James Ensorhuis is, verbleef hij de laatste 30 jaar van zijn leven.

James Ensor, *Visserspaar*, rond 1873 en 1875, Mu.ZEE

Oostende had een grote invloed op het leven en werk van James Ensor. Als echte Oostendenaar vond Ensor inspiratie voor zijn werken in de stad, de gebouwen, de mensen, de haven. Kortom alles wat leefde in de kuststad. Hij werd ook sterk beïnvloed door de sfeer van carnaval. Gemaskerde mensen en stoeten kwamen vaak voor in zijn kunstwerken. Hij was best trots dat hij van Oostende was. Toch voelde hij zich vaak een buitenbeentje en wat uitgesloten door de Oostendenaars. Zelfs door de andere artiesten uit zijn tijd. Zijn nieuwe stijl en gedurfde onderwerpen werden niet altijd begrepen of gewaardeerd. Toch bleef hij, met uitzondering van drie jaar in Brussel, zijn hele leven in Oostende wonen en werken, waar hij een atelier had.

Ensors liefde voor Oostende kwam ook tot uiting in zijn landschapsschilderijen, waarin hij de zee, de stranden en de architectuur van de stad vastlegde. Hij had een voorliefde voor het weergeven van het spel van licht en schaduw op de gevels van de Oostendse gebouwen.

Vanuit zijn studio ingericht op de zolder van zijn woonst aan de Van Iseghemlaan en de Vlaanderenstraat in Oostende, had Ensor een niet te evenaren zicht over de daken van zijn thuisstad. Verschillende tekeningen en schilderijen waaronder *Groot gezicht op Oostende* (1884).

Zoek enkele schilderijen op waarin Ensor zijn bewondering laat zien voor zijn stad Oostende.

Wat is jouw lievelingsstad, lievelingsplek? Hoe zou je die willen afbeelden in een kunstwerk?

LES VOLGEN

James Ensor, *Maskers bekijken een zwarte goochelaar*, ca. 1878-1879, Privé-verzameling

James Ensor (1860-1949) is nog maar 15 jaar wanneer hij met verf, penseel en stukken karton de duinen intrekt en de natuur schildert. Toen al valt hem het licht op. Het licht aan de kust, de lucht, de zon die door de wolken priemt. Hij vindt het heel bijzonder en dat zal hij zijn hele leven lang vinden. Iedereen uit de omgeving van de jonge Ensor vindt dat hij naar de tekenschool moet. Dat wordt een van de betere academies van het land: de kunstacademie in Brussel. Daar wordt hij bewonderd voor zijn tekentalent. Maar over zijn schilderijen zijn de leraars verdeeld. Ensor moet onder andere naar levend model tekenen en hij heeft meer zin om andere onderwerpen in zijn kunst te verwerken. Hij wil vooral zijn ding doen maar dat vinden de leraars niet altijd fijn. Wat ontgoocheld in de school beslist Ensor na drie jaren academie om voortaan zijn eigen fantasie te volgen. Ensor keert voorgoed terug naar Oostende op zoek naar het licht, de bijzondere kleuren en zijn onderwerpen die hij wil laten zien. Toch verlaat hij Brussel niet helemaal. Regelmatig verblijft hij er en blijft hij zijn vrienden bezoeken.

Zoek een paar schilderijen op van de jonge Ensor. Merk je nu al dat hij goed weg kan met kleur, licht en vormen?

In tekenacademies moest je vaak tekenen naar een model. Kwam er iemand voor je zitten of staan en die moest je zo goed mogelijk op je doek kunnen tekenen en soms schilderen. Wie zou jij wel eens willen tekenen?

DE WINKEL

James Ensor, *Stilleven met Chinoiserieën*, 1906, KMSKA

James Ensor is de zoon van een Engelse vader en een Belgische moeder. Zijn familie heeft een eigen souvenirwinkel in Oostende en verhuurt kamers aan zomergasten. Ze verkochten er porselein, schelpen, Chinese vazen, koraal uit Napels, juwelen uit Alger, opgezette dieren en met carnaval ook maskers. Tijdens de drukke zomermaanden hielp James mee in de souvenirwinkel van zijn ouders. Wanneer het even kon, nam hij een schetsboek en tekende de mensen op straat of die de winkel bezochten: silhouetten in de regen, een trekpaard, dames in elegante jurken, mannen met hoge hoeden. Of hij schetste zijn familie en de voorwerpen in zijn eigen huis: moeder en zus die thee dronken of borduurden.

James had een grote belangstelling voor de voorwerpen uit het Verre Oosten die zijn tante Mimi bestelde voor de winkel. Deze 'chinoiserieën', zoals hij ze noemde, verschenen regelmatig in zijn tekeningen en stillevens: theepotten uit Korea, Chinese vazen, Japanse waaiers. Het zijn vooral de felle kleuren in deze voorwerpen die zijn aandacht vroegen. Maar ook de bizarre, draakachtige motieven uit de Japanse prenten en bijzondere maskers fascineren Ensor geweldig.

Zoek een paar schilderijen op waarbij Ensor gebruik maakt van voorwerpen uit de winkel van zijn moeder.

Heb jij voorwerpen op je kamer of bij je thuis die perfect zouden zijn voor een stilleven?

HET ZELFPORTRET

James Ensor schilderde, tekende en etste veel zelfportretten. Het was een manier om zichzelf in vraag te stellen. Humor en zelfspot waren nooit ver weg. Ensor hield van een grapje. Het bekendste zelfportret is wellicht wel 'Zelfportret met bloemenhoed'. Eerst was dit bedoeld als een heel serieus zelfportret van een zelfverzekerde kunstenaar die zich naar je toe draait en je recht in de ogen aankijkt. James Ensor was 23 jaar op dat moment. Het krullende snorretje en de kleurige bloemenhoed met de lange paarse pluim schilderde hij er pas tien jaar later bij. Een grapje van de kunstenaar of een verwijzing naar een ander portret, die van de bekende schilder Rubens. Die had op dat zelfportret ook een krulsnor en ook een hoed op.

James Ensor, Ensor met de bloemenhoed, 1883, Mu.ZEE

De prent 'Zonderlinge insecten' is nog zo een grappig kunstwerkje van Ensor! Hij beeldt zichzelf af samen met zijn vriendin Mariette. Zij is een libel, hij een kever. James Ensor inspireerde zich op een gedicht over een kever die verliefd wordt op een libel en zijn liefde voor haar verklaart.

In het schilderij 'De baden van Oostende' is hij moeilijk te vinden. Maar links op het schilderij, op een badkoets gezeten' zit Ensor met een verrekijker turend naar de deftige badgasten. Hij moet ze wel erg goed in de gaten te houden want hij moet deze gekke badgasten nog vastleggen in een prent.

Zoek de prenten 'Zonderlinge insecten' en 'De baden van Oostende'. Heb je Ensor herkend? Maar er zijn nog schilderijen en prenten waarin Ensor wordt afgebeeld. Zoek die op.

Hoe zou je jezelf willen afbeelden? Hoe zou jouw ideale zelfportret eruitzien?

ZIJN ATELIER

Ensor schilderde in het begin op een zolder van het huis waar hij eerst woonde. Toen hij verhuisde naar het statige herenhuis in Vlaanderenstraat schilderde hij meer in het salon. Daar ontving hij ook bezoek: vrienden maar ook geïnteresseerden in zijn schilderijen en prenten. Ensor schilderde veel en vlug. En alle schilderijen kwamen aan de muren te hangen. Maar hij had al snel plaats te kort. Gelukkig verkocht hij ook wat werk. Zijn schilderijen bleven soms lange tijd in zijn atelier liggen. Hierdoor kon hij composities nog herwerken.

Anoniem, James Ensor in zijn atelier, 1900, Collectie Mu.ZEE bibliotheek Oostende – Stad Oostende

Want dat deed de kunstenaar vaak: hij herwerkte of overschilderde meerdere schilderijen. Dat weten we uit eerder onderzoek. Soms was er een volledige overschildering, soms was het maar gedeeltelijk en heel vaak voegde hij er nog details aan toe. Dat laatste deed Ensor om het schilderij wat op te frissen alvorens het te verkopen of tentoon te stellen. Bij *Vrouw met de wipneus* kunnen we deze verftoetsen terugvinden in het gezicht, aan de ogen, de oorbellen en de lippen.

Van enkele schilderijen maakte hij volledig nieuwe voorstellingen door maskers of vreemde figuren toe te voegen. Het schilderij 'Maskers bekijken een zwarte goochelaar' was een studie naar model uit zijn periode toen hij les volgde aan de Academie in Brussel. Later voegde hij er maskers en vreemde figuren aan toe.

James Ensor, Maskers bekijken een zwarte goochelaar, ca. 1878-1879, Privé-verzameling

Zoek enkele foto's van Ensor in een van zijn ateliers. Ofwel de zolderkamer uit zijn beginperiode, ofwel het Blauwe Salon in zijn huis in Vlaanderenstraat waar nu het Ensorhuis is. Het schilderij hierboven maakte hij toen hij studeerde aan de Academie in Brussel. Later voegde hij er elementen aan toe. Zie je welke? Waarom deed hij dat denk je? Vraag dat misschien eens aan wie het onderwerp 'Les volgen' heeft.

Ooit al een atelier van een kunstenaar bezocht? Wat viel je op?

HET LICHT

James Ensor, Adam en Eva uit het paradijs verjaagd, 1887, KMSKA

James Ensor vond het licht een levend wezen. Ooit zei hij hierover. „Ik heb geen kind. Het licht is mijn dochter.“

In het schilderij hierboven ‘Adam en Eva uit het paradijs verjaagd’ zien we hoe hij met licht kan spelen. Wanneer hij begint aan dit werk laat hij vrienden weten: „Hoe het met dit schilderij zal aflopen weet ik niet. Ik ben tevreden over de hemel, die is fonkelend.” Hij gebruikt de kleuren en technieken van de impressionisten zoals Monet, Manet, Renoir en Degas van wie hij ook werk in het echt zag. Die kennismaking met de impressionisten deed Ensor een nieuwe weg ingaan waarbij licht en kleur ontzettend belangrijk werden voor hem.

In het werk ‘Adam en Eva uit het paradijs verjaagd’ kun je Adam en Eva nauwelijks herkennen. Alle aandacht gaat naar het kleurrijke licht alsof God boos is op zijn mensenkinderen. Nog over het licht zei Ensor ooit: „Ik schets voorbijgangers, appelen, flessen van blauw glas ... Alle technieken zijn geschikt: potloden, aquarel, gouache. En opeens komt het licht binnenhuppelen, als een kind dat tafels omvergooit, flessen en glazen vervormt, ramen en vaatwerk aan scherven gooit.”

Zoek het schilderij ‘Namiddag in Oostende’ op. Er zijn twee versies van. Een versie uit het KMSK Antwerpen en een versie uit het Clemens-Sels-Museum in Neuss.
Zie jij het verschil tussen de twee? Leg eens uit.

Heb jij een herinnering aan een plaats waar het licht heel intens was?
Welk gevoel riep dat bij je op?

STILLEVEN

James Ensor, *De rog*, 1892, KMKB

James Ensor, *Stilleven met chinoiserieën*, 1906-1907, KMSKA

Tijdens de drukke zomermaanden hielp James Ensor in de winkel van zijn ouders. Wanneer het even rustig was, nam hij een schetsboek en tekende hij honderduit: de vele voorwerpen in zijn huis of in de winkel, zoals een kast, een vaas of een kopje koffie. Alles tekende hij over en naast elkaar. Soms koos hij voor een detail. Voor de jonge Ensor waren het oefeningen in het weergeven van vorm, diepte, licht en schaduw.

Voor het gesloten karakter van James Ensor is het stilleven een dankbaar onderwerp. Hij hoeft het huis niet uit. Hij plaatst een of meerdere voorwerpen voor zijn schildersezel en hij kan beginnen. Voorwerpen in overvloed. Alles heel vaak in een duister licht gehuld.

In het begin gaat zijn aandacht voor de stillevens vooral naar alledaagse dingen zoals groenten, bloemen, vlees en vis. Dit samen met de schelpen en de oosterse objecten uit de winkel van zijn moeder. Het stilleven blijft vrij klassiek en de voorwerpen zijn vaak omgeven door een donker licht. Later gaat de kunstenaar meer op zoek naar vreemde en grootse voorwerpen voor zijn stillevens. Altijd blijft Ensor aandacht hebben voor een goeie weergave van de voorwerpen. Vorm, kleur en licht kloppen. Maar zijn stillevens roepen nu meer een droomwereld op.

Zoek een stilleven die vrij donker is en een stilleven dat veel kleur heeft en waar er veel licht is.

Welke voorwerpen zet jij voor je om er een stilleven van te maken?

MASKERS

James Ensor, *Maskers en de dood*, zonder datum, Museum voor Moderne en Hedendaagse Kunst Luik

Maskers, geraamtes en fantasiefiguren komen vaak voor in de kunstwerken van James Ensor. Inspiratie voor deze vreemde onderwerpen vindt hij in de souvenirwinkel van zijn familie. Zijn huis en atelier staan en hangen vol met carnavalsmaskers, exotische schelpen, opgezette dieren, chinoiserieën en schedels. Maar ook de Oostendse carnavalsoptochten en het jaarlijkse carnavalsbal Bal du Rat Mort geven de kunstenaar ideeetjes. Waarom die maskers? Zijn ze bedoeld als grap? Want maskers en carnaval zijn best vrolijk. Is het voor hem een ideaal onderwerp om met veel kleur te werken? Of wil hij tonen dat maskers ook iets griezeligs hebben? Of is het een manier om te spotten met mensen? Wellicht zijn alle hier vermelde redenen wel juist. Zeker de laatste.

Voor Ensor was het masker ook een manier voor mensen om zich te verbergen, om niet eerlijk te zijn. Want in de beginjaren kent Ensor veel kritiek. Zelfs van vrienden. Hij vindt ze hypocriet. Vandaar het masker. Alleen zorgt Ensor ervoor dat de makers van die hypocriete figuren vaak overeenstemmen met hun echte gezicht. Zo laat Ensor zien wie de hypocrieten zijn. Maar misschien draagt Ensor ook zelf een masker, het pijnlijke masker van de kunstenaar die zich niet begrepen voelt en die vaak eenzaam is. Gelukkig wordt het vanaf zijn veertigste steeds beter. Hij mag vaak tentoonstellen en hij wordt steeds meer gewaardeerd als kunstenaar.

Zoek eens enkele schilderijen of prenten met maskers op die Ensor tekende of schilderde. Wat roepen ze bij je op? Is het iets vrolijks, iets griezeligs of iets anders voor jou?

Stel je voor dat je een masker zou mogen ontwerpen.
Voor wie zou die zijn en hoe zou die eruitzien?

KLEUREN

James Ensor, Gezicht op Mariakerke, 1901, Mu.ZEE

Toen Ensor pas begon te schilderen waren zijn kleuren vrij donker. Later koos hij meer kleuren die levendig en vrolijk waren. Zoals hier op het schilderij van een kerkje in Mariakerke. Kijk maar eens naar de lucht. Te vrolijk, te veel kleur, vonden veel mensen. Maar die mensen vond Ensor zelf heel saai. En hij bleef toch maar zijn zin doen.

Zoek nog enkele werken van Ensor waar de kleuren zo van het doek spatten.

Wat is jouw lievelingskleur? Hou je meer van donkere of lichte kleuren?
Van felle of pastelkleuren?

KRITIEK EN SPOT

James Ensor, *Ensor en de gevaarlijke koks*, 1896, Privé-verzameling

Humor wordt een belangrijk element in het werk van James Ensor. In schilderijen waarop veel volk staat, duiken er vaak heel vreemde personen op. Volkse types, carnavalsgasten, duivels, heksen, nimfen en ballerina's worden in allerlei koddige en plezierige situaties opgevoerd. Hij spot ook vaak met historische personages en gebeurtenissen. Koningen, keizers, belangrijke veldslagen. Hij moet er allemaal hartelijk om lachen.

Ensor zal zijn hele leven blijven reageren en spotten met de sjieke burgerij. Zo zet hij de rijkelui letterlijk en figuurlijk in hun blootje in het schilderij 'De baden van Oostende'.

Ensor spot graag met de 'belangrijke mensen' als advocaten, dokters, kunstenaars en politici van zijn tijd. Ze staan in het middelpunt van zijn spotprenten.

De kunstenaar engageert zich met hart en ziel voor zijn stad. Hij zet petitie op voor het behoud van de duinen en de bassins van Oostende en voor de bescherming van het visserskerkje Onze-Lieve-Vrouw ter Duinen van Mariakerke.

Zoek even op 'spotprenten' en 'Ensor'. Je zult wel een boel werken terugvinden waarbij Ensor lacht met ... Ja, met wie eigenlijk?

Mogen ze van jou een spotprent maken?
Ja, Hoe zou die er dan uitzien?

BEKEND DANKZIJ 'DE INTREDE'

James Ensor, *De intrede van Christus te Brussel in 1889, 1888-1889*, J. Paul Getty Museum, Malibu, Los Angeles

James Ensor is nog geen dertig jaar oud wanneer hij het meesterwerk *De intrede van Christus in Brussel* in 1889 schildert. Het doek is danig groot dat het jarenlang opgerold in zijn atelier blijft liggen. Pas wanneer Ensor verhuist, wordt het opgespannen en krijgt het schilderij een centrale plaats in het Blauwe Salon. Het maakt een overweldigende indruk op elke bezoeker.

Op het doek is een uitbundige massa te zien die Christus, zittend op een ezel en verscholen in het doek, begeleidt. In de figuur van Christus kunt u eventueel enkele gelaatstrekken van Ensor zelf herkennen. Het gehele werk is beladen met de typische maskers en duizenden figuren. Ensor gebruikte de maskers op de voorgrond om de spot te drijven met enkele typische figuren uit de maatschappij. Zoals de verwaande, militairen, de vissersvrouwen, de sjieke burgerij, de burgemeester met zijn schepenen in clownspakjes en ga zo maar door.

Het is dit werk dat ervoor gezorgd heeft dat Ensor heel bekend werd. Toch wordt het kunstwerk pas in 1929 voor het eerst tentoongesteld.

De kunstenaar is een graag geziene gast, hij wordt geroemd in Oostende en ver daarbuiten. Vele grote kunstenaars uit binnen- en buitenland bezoeken de oude Ensor in Oostende. Hij verwelkomt ze in zijn blauw salon.

Voor zijn zeventigste verjaardag krijgt Ensor een eigen borstbeeld. Na vele omzwervingen krijgt *De Intrede* in 1987 een nieuwe thuis in het Getty Museum in Los Angeles.

Het wandtapijt van *De Intrede* dat nu in het Ensorhuis hangt is een creatie uit 2010 maar werd wel gebaseerd op een tapijntontwerp dat eigenhandig door Ensor is ingekleurd.

Zoek enkele foto's op van Ensor, wandelend in Oostende.
Hij zou je hem beschrijven op deze foto's?

Hoe zou je Ensor als figuur omschrijven?

ACTIVITEIT 3: CULTUREEL BEWUSTZIJN

FILOSOFEREN MET JONGEREN OVER KUNST

Lesdoelen: Zie pagina 45.

Materiaal: Filosofiekaartjes

Lesverloop:

Samen kijken, ontdekken, leren over kunst
maar ook over elkaar
want iedereen kijkt anders naar kunst

BELANGRIJKE REDENEN OM TE LEREN FILOSOFEREN MET JONGEREN

Door te filosoferen leren jongeren denken en hoe ze zonder kennis zelf tot inzichten kunnen komen gewoon door te redeneren. Maar ze leren meer. Zo groeit bij de jongeren hun woordenschat en mondelinge taalvaardigheid, ze leren beter naar elkaar luisteren, vragen aan elkaar stellen, onder woorden brengen wat ze denken, hun eigen ideeën uiten en hun mening te formuleren. Maar de leukste reden is dat je jongeren op een heel andere manier leert kennen, je leert niet zozeer wat ze denken maar hoe ze denken. Bovendien kan filosoferen een heerlijk vrij gevoel geven. Er bestaan namelijk geen foute antwoorden en je hebt er geen kennis voor nodig, alleen je hoofd.

Geen gewoon gesprek

Veel mensen noemen een goed gesprek vaak een filosofisch gesprek. Maar een filosofisch gesprek is weliswaar een goed gesprek maar andersom is dat niet noodzakelijk het geval.

Kenmerkend aan een filosofisch gesprek

Ten eerste ontstaat het gesprek vanuit een filosofische vraag. Dat is een vraag waar meerdere antwoorden op mogelijk zijn. Iedereen kan zijn eigen antwoord hebben en krijgt de vrijheid om deze te bedenken.

Meer dan fantasie

Filosoferen is niet hetzelfde als fantaseren. Je gaat dus niet nadenken over hoe marsmannetjes eruit kunnen zien maar een filosofische vraag is bijvoorbeeld of we zeker kunnen weten of ze al dan niet bestaan.

Mening geven is niet het doel, wel een startpunt

Bij een filosofisch gesprek gaat het om dat wat er onderligt. Hoe ben je tot die mening gekomen? Of je mening kunnen onderbouwen. Hoe ouder de jongeren, hoe meer je ook kunt gaan kijken of die argumenten kloppen, spreken ze elkaar niet tegen, zijn ze logisch, zijn ze gebaseerd op waarheden of misschien op onjuiste vooroordelen, enzovoort. Filosoferen gaat dus verder dan het vrijblijvend uitwisselen van meningen.

Het gaat niet om het mogen uiten van gevoelens

In een kringgesprek is het uiten van gevoelens belangrijk. In het filosofisch gesprek is je mening en het gevoel een startpunt. Je zoekt naar overeenkomsten tussen de emoties van verschillende jongeren en de inzichten die je daaruit kunt halen. Wat voor uitspraken kun je doen naar aanleiding van die verschillende gevoelens?

ROL VAN DE BEGELEIDER

De volwassene weet het ook niet!

Bij het leiden van een filosofisch gesprek ben je niet de wijze volwassene! Laat NIET blijken wat je van het thema vindt. Jongeren zijn gewend dat de volwassene het antwoord weet. Ze denken dat jouw antwoord hét antwoord is. Als ze dat voelen, stoppen ze met nadenken.

Wat heel belangrijk is als gespreksleider

- o De belangrijkste les bij het leren filosoferen met jongeren is daarom: stel alleen vragen, geef zelf geen antwoorden.
- o Durf je eigen nieuwsgierigheid en onwetendheid te laten zien.
- o Leid het gesprek als het gaat om orde, respect voor elkaar en het geven van het woord
- o Verplicht jongeren niet tot hardop meedoen, stimuleer wel.
- o Vertrouw de jongeren in hun eigen wijsheid. Jongeren zullen het in het begin raar vinden dat er belangstelling in hun denken wordt getoond. Maar eenmaal ze ervaren dat net dat wordt gestimuleerd, vinden ze het filosoferen boeiend.

Doorvragen

Filosoferen is veel meer dan het op een rijtje zetten van wat verschillende antwoorden. Bij de eerste antwoorden begint het pas. De jongeren moeten geprikkeld worden om nog verder, dieper na te denken. Dat doe je door te vragen naar de onderbouwing van het antwoord. Ofwel het zoeken naar de denkpaden die de jongere bewandelt.

Doorvraagvragen hierbij kunnen zijn: Wie bepaalt dat? Is dat altijd zo? Hoezo dan? Hoe kan dat nu? Kun je een voorbeeld geven? Stel dat het anders zit... Is iedereen het daarmee eens? Bestaat daar een regel voor? Geldt dat in andere landen ook? Zal dat in de toekomst ook nog zo zijn?

Doorvragen is essentieel in een filosofisch gesprek. Als je echt wil werk wil maken van het leren filosoferen met jongeren is het handig dat je ook jongeren leert door te vragen.

Wat zijn filosofische vragen?

Een filosofisch gesprek begint altijd met een filosofische vraag. De kenmerken van een filosofische vraag zijn:

- o Hét antwoord is niet in een boek, encyclopedie of op Wikipedia te vinden.
- o De volwassene weet het antwoord dus ook niet zeker. Al denkt hij vaak van wel.
- o Het gaat niet om je mening (Wat vind je van dit schilderij?)
Het gaat niet om wetenschappelijke kennis (Hoe heeft de kunstenaar dit schilderij gemaakt?) of redeneren door onderzoek, experiment of waarneming
- o Vaak is het zo dat bij een filosofische vraag niet meteen duidelijk is wat voor soort antwoord er moet komen.

Geen filosofische vragen zijn:

1. Wie was James Ensor?
2. Waar woonde James Ensor in Oostende?
3. Met welk materiaal werd dit schilderij gemaakt?

Filosofische startvragen zijn:

1. Maakt kunst de wereld mooier?
2. Zegt kledij iets over hoe jij bent als persoonlijkheid?

Fragment uit een filosofisch gesprek (1ste klas, gewoon om te filosoferen)

...

Lkr 'Wat is dat dan, wie je bent?'

Ben 'Al je bijzonderheden.'

Josse 'De dingen die je hebt meegemaakt.'

Freya 'Ja, als je een bepaald iets hebt meegemaakt, bijvoorbeeld dat je een erge ruzie hebt meegemaakt, dan kan het zijn dat je als persoon verandert, dat je daardoor anders gaat denken.'

Lkr 'Ben je dan niet meer jezelf?'

Freya 'Als er heel veel mensen om mij heen zijn of er wordt ineens heel veel door elkaar gepraat dan word ik heel erg zenuwachtig. Dan ben ik mezelf niet.'

Ben 'Je bent jezelf niet als je dingen zou doen die je niet leuk vindt. Ik vind het leuk om dansjes te oefenen. Ik zou mezelf niet zijn als ik dat niet meer zou doen.'

Lkr 'Weet je eigenlijk altijd wat je wil?'

Toma 'Dat ligt eraan. Soms weet ik niet wat ik wil. Soms wil ik bijvoorbeeld leren omdat ik morgen een toets heb, maar ik wil ook een leuke film kijken.'

Sil 'Je weet altijd wat je wil, behalve als je meerdere dingen wil.'

Ben 'Maar als je meerdere dingen wil, dan weet je toch wat je wil, die verschillende dingen?'

Dan ben je iemand die veel dingen wil.'

Lkr 'Hoe weet je wie je zelf bent?'

Door 'Dat moet je een beetje ontdekken. Sommige dingen weet je van jezelf maar sommige niet. Ik heb bijvoorbeeld autisme. Dat is lastig. Zoals met mensen praten. Ik kan wel met mensen praten, maar anders dan gewone mensen.'

Freya 'Wat zijn gewone mensen dan?'

Sil 'Als je jezelf bent'

Freya 'Maar dan is Door ook gewoon, met zijn autisme, want hij is ook zichzelf.'

Door 'Nu, dat is niet waar, als je heel erg jezelf bent, dan hoor je er vaak niet meer bij.'

Bijlagen
Activiteit 3.
Cultureel bewustzijn

“Moet kunst
altijd mooi
zijn?”

“Hoe weet
je of iets
kunst is?”

“Kan een tekening
van een jongere
ook kunst zijn?”

“Als ik een gek
voorwerp in een
museum zet,
is dat dan ook
kunst?”

“Kan kunst de
wereld mooier
maken?”

“Kunst moet
ons doen
nadenken.”

“Kunst moet
altijd vrolijk
zijn.”

“Kunst
mag niet
duur zijn.”

“Alles wat in een
museum hangt is
kunst.”

“Een kunstwerk
moet iedereen
kunnen
begrijpen.”

ACTIVITEIT 4: CULTUREEL BEWUSTZIJN

DE VISUELE DENKSTRATEGIE ALS METHODE OM BEWUSTER NAAR KUNST TE KIJKEN

Lesdoelen: Zie pagina 45.

Materiaal: Kopies van schilderijen van Ensor

Lesverloop:

Wat is de visuele denkstrategie?

De visuele denkstrategie (VDS) is een methode om bewuster naar kunst te kijken. Het stimuleert kritisch denken en communicatieve vaardigheden. De Amerikaanse leer methode (Visual Thinking Strategies) is begin jaren 90 ontwikkeld door cognitief psycholoog Abigail Housen en Philip Yenawine. De methode is gebaseerd op onderzoeken naar het kijkgedrag en denken van beginnende, gemiddelde en getrainde kunstkijkers.

De methode wordt vaak gehanteerd in musea en bij jonge doelgroepen omdat het aan de basisvaardigheden van kritisch denken en communicatie werkt. Tegelijk is het ook goed te gebruiken voor intensieve discussies met jongeren of volwassenen. Uniek aan deze methode is dat iedereen, ongeacht intelligentie, leeftijd en (culturele) achtergrond kan deelnemen. Kunst kijken wordt zo toegankelijk voor iedereen.

Visuele denkstrategie - de drie vragen

1. Wat gebeurt er in deze afbeelding?
2. Waaraan zie je dat?
3. Wat kunnen we nog meer ontdekken?

Drie steeds terugkerende vragen

Deze drie steeds terugkerende vragen lijken niet revolutionair, ze zijn met een reden in deze volgorde geplaatst. Ze zijn ook precies geformuleerd.

- 1 De eerste vraag moedigt je aan om je in te leven in het kunstwerk dat je bekijkt. Het stimuleert je ook om na te denken over een eventueel verhaal wat aanwezig kan zijn in het kunstwerk. Het biedt ook ruimte om gevoelens, informatie of persoonlijke associaties aan het antwoord toe te voegen.
- 2 De tweede vraag nodigt je uit om visuele bewijzen te vinden voor je bevindingen en deze te onderbouwen met argumenten. Niet met de bedoeling om je gelijk te bewijzen, maar erop gericht om je interpretatie te funderen op concrete visuele gegevens. Deze bewijsvoering nodigt andere gesprekspartners uit om hierop te reageren vanuit een andere gedachtegang.
- 3 De derde en laatste vraag stimuleert de groep om opnieuw te kijken en andere bevindingen te delen. Het vervolg kan verdiepend zijn, gericht op details. De vraag geeft aan dat er vaak nog meer te ontdekken valt in een kunstwerk wanneer je nog een keer kijkt en houdt het gesprek op gang.

Blijf bij een nauwkeurig formuleren van deze vragen

Het kan verleidelijk zijn om deze vragen losjes te hanteren. Of om de drie vragen aan te vullen met andere vragen die je aan de groep wil stellen. Toch is het aan te raden om de vragen precies zo te gebruiken zoals ze er staan. Zo lijkt de vraag 'Waarom zeg je dat?' best veel op 'Waarom zie je dat?'. Maar met 'Waarom zeg je dat?' stimuleer je ander gedrag, namelijk een motief. Met 'Waarom zie je dat?' hou je de focus bij het bekijken van het kunstwerk.

Wanneer je vragen stelt bij een ruimtelijk kunstwerk vervang je het woord 'afbeelding' in de eerste vraag door 'beeld' of 'ruimte'. Bij een film heb je het over 'film'.

Regels voor de gespreksleider

- o Stimuleer de groep om actief deel te nemen. Geef iedereen het woord. Laat ze luisteren naar elkaar.
- o Wees open, maar neutraal in je taalgebruik. Vermijd een oordeel zoals 'goed', 'mooi gezegd'. Want daarmee impliceer je dat iemand het goed heeft en de andere misschien fout.
- o Praat altijd voorwaardelijk: Misschien... Zou het kunnen ... Jij stelt voor...
- o Wijs de genoemde delen aan in het werk. Het nodigt hen uit nieuwe elementen te ontdekken.
- o Zorg dat je de kern van elke opmerking of verhaal in andere woorden 'teruggeeft'. Terugkoppelen doe je ook door te herformuleren en synoniemen of bijhorende begrippen terug te geven. Doe dit in grammaticaal correcte zinnen. Zo verruim je de woordenschat, het esthetisch taalgebruik en de kennis van kinderen.
- o Probeer opmerkingen te linken met elkaar. Noem overeenkomsten en tegenstellingen van de verschillende deelnemers.
- o Wanneer een reactie op een kunstwerk vaag, langdradig of onsamenhangend wordt, probeer jij de essentie in korte zinnen terug te geven.
- o Bedank de deelnemers op het einde. Verwoord je enthousiasme maar trek geen conclusies en geef geen oplossingen of antwoorden. In een VDS-sessie zijn alle antwoorden juist. Het gaat om de beleving en inleving.
- o Hou je telkens aan de drie vragen.

- o Hoe vaker je de methode gebruikt, hoe bekender de leerlingen ermee worden. In het begin zal het echt wennen zijn. Geef het tijd.
- o Het is niet altijd nodig om op het einde van het gesprek te vertellen wat de titel is en wie de maker is van het kunstwerk. Anderzijds moet je niet krampachtig kennis en titels verbergen. Belangrijk is dat kinderen vertrouwen hebben op hun eigen waarnemingen en belevingen. Hun visie staat niet in de weg van de visie van de kunstenaar.

BRON: 'Voorbij de kunst', Holtes en Kroetze, Uitg. Palmslag

Voorbeeld van een sessie visuele denkstrategie

Twaalfjarigen bekeken een video van een oude accordeonspeler en dit was het startpunt van onderstaand gesprek.

Lkr 'Wat gebeurt er in deze film?'

Lien 'Het is een oude man'

Lkr 'Waaraan zie je dat?'

Bosse 'Hij heeft grote 'zakken' onder zijn ogen'

Lkr 'Hij heeft grote wallen onder zijn ogen' ....

Maïté 'En hij heeft rimpels. En hij kijkt ook heel triestig.'

Lkr 'Hij kijkt heel triestig. Waaraan zie je dat?'

Karel 'Zijn ogen kijken zo...' (Karel imiteert de blik)

Lkr 'Hij kijkt heel triestig. Waaraan zie je dat nog?'

Bosse 'Zijn mond is zo ... Niet vrolijk. En af en toe sluit hij zijn ogen'

Lkr 'Wat gebeurt er nog in deze film?'

Jelle 'Hij beweegt met zijn hoofd'

Lkr 'Die oude man beweegt met zijn hoofd'

Mauro 'Hij beweegt met zijn hoofd op de muziek'

Lkr 'Waaraan zie je dat dat ie beweegt met zijn hoofd op de muziek'

Mauro (beweegt mee op de muziek) Hij wiegt mee op de ...

Maïté 'Als de muziek traag gaat, beweegt hij traag, als de muziek vlug gaat beweegt hij vlug'

Lkr 'Wat kunnen we nog meer ontdekken?'

Mauro 'Die man speelt accordeon.'

Lkr 'Waaraan zie je dat?'

Mauro 'Mij opa speelt ook accordeon. Ik herken dat.'

Enzovoort

Kunstwerken die volgens de VDS-methode met de jongeren worden besproken

Minstens weer te geven op een A4-formaat, vierkleur.

Het schilderend geraamte - 1895 of 1896 - James Ensor, KMSKA

De slechte dokters - James Ensor, 1895, KMSK Gent

De verbazing van het masker Wouse - 1889 - James Ensor, KMSK Antwerpen

Bijlagen
Activiteit 4.
Cultureel bewustzijn

De verbazing van het masker Wouse - 1889 - James Ensor, KMSK Antwerpen

ACTIVITEIT 5: KUNSTZINNIGE ORIËNTATIE

EEN VERVOLGOPDRACHT BIJ DE VISUELE DENKSTRATEGIE

Lesdoelen: Zie pagina 45.

Materiaal:

- Kopies van schilderijen van Ensor
- Papier en potlood voor de raders

Lesverloop:

- Een leerling (of een duo leerlingen) beschrijft een werk terwijl de anderen van de groep dat werk niet zien.
- De anderen proberen er een voorstelling van te maken door het vertelde te tekenen of te schetsen.

Dit concept was vroeger een item uit 'Man bijt hond' Nu staat de beschrijver (of het duo beschrijvers) voor de klas. De leerkracht houdt het kunstwerk voor hun gezicht. De rest van de klas zit in gewone klasopstelling achter de persoon die het schilderij voor zich houdt, richting beschrijvers.

Werkwijze

- Dit kan je in kleine groepen doen of in een grote groep
- Een of meerdere leerlingen bekijken grondig het voorwerp of de afbeelding en beschrijft het aan de anderen. Die maken een schets.
- Daarna vertellen ze wat ze geschetst hebben.
- Dat vergelijken ze met het origineel.
- Bij elk schilderij dat bekeken wordt vertelt de leerkracht iets over het werk.

In 'De verbazing van Wouse' zien we een gemaskerde dame. Ensor schilderde veel mensen met een masker op. Voor hem waren gemaskerde mensen ofwel heel vrolijke mensen of mensen die niet te vertrouwen waren, hun echte gezicht niet durfden te laten zien.

Dit schilderij, naar levend model, maakt Ensor in de tekenacademie van Brussel. Op zich had hij weinig voeling met dit soort schilderijen. Later zal hij zijn maskers en de vogel aan het schilderij toevoegen. Wat hem dan weer meer pleziert.

'De lokroep van de sirene'. James Ensor is nooit getrouwd. Hij was verliefd op zijn ... schilderijen en ... op Oostende.

'Christus en de critici'. Ensor beeldt zich in het midden af als Jezus Christus. Naast hem staan twee chique mensen die de schilderijen van Ensor maar niks vinden. Dat zie je aan de blik van de heren. Ensor voelt zich belachelijk gemaakt, niet begrepen. Net zoals dat bij Christus was. Hoe kijkt Ensor?

Bijlagen
Activiteit 5.
Kunstzinnige oriëntatie

James Ensor, *Maskers bekijken een zwarte goochelaar*, ca. 1878-1879, Privé-verzameling

De verbazing van het masker Wouse - 1889 - James Ensor, KMSK Antwerpen

De lokroep van de sirene - 1893 - James Ensor, Privé-verzameling

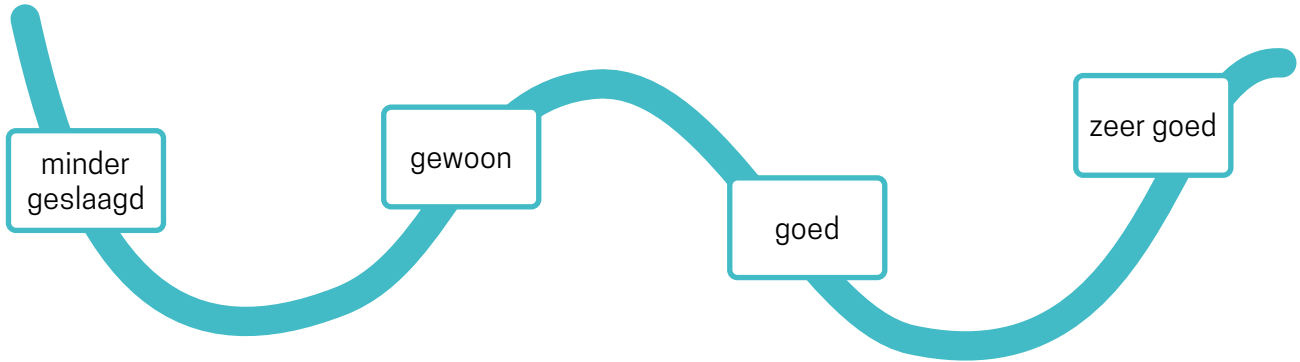
Christus en de critici - 1891 - James Ensor, Privé-verzameling

Activiteit 6. Evaluatie van het project

WAT VOND JE VAN HET PROJECT? WAT HEB JE ERVAN OPGESTOKEN?

Ik vond het project algemeen. Omcirkel.

Leg kort uit waarom.

.....

.....

.....

Wat is je vooral bijgebleven van het project?

.....

.....

.....

.....

Wil je nog iets weten over Ensor? Zo ja, wat?

.....

.....

.....

.....

Onderwijsdoelen

ACTIVITEIT 1 NEDERLANDS: OVER HET LEVEN EN WERK VAN ENSOR

- Nemen doelgericht deel aan mondelinge interactie
- Brengen kunst- en cultuuruitingen in verband met de context waarin ze voorkomen
- Respectvol, constructief met anderen in interactie gaan, rekening houden met elkaars grenzen

ACTIVITEIT 2 KUNSTZINNIGE VORMING: ELF THEMA'S BIJ HET WERK VAN ENSOR AAN ELKAAR PRESENTEREN

- Reflecteren over eigen beleving bij kunst- en cultuuruitingen
- Lichten toe hoe een kunstwerk vanuit vorm en inhoud betekenis geeft

ACTIVITEIT 3 CULTUREEL BEWUSTZIJN: FILOSOFEREN MET JONGEREN

- Respectvol, constructief met anderen in interactie gaan, rekening houden met elkaars grenzen
- Denken en tot inzichten komen door te redeneren

ACTIVITEIT 4 CULTUREEL BEWUSTZIJN: DE VISUELE DENKSTRATEGIE

- Bewuster naar kunst leren kijken
- Kritisch denken en communicatieve vaardigheden aanscherpen

ACTIVITEIT 5 EVALUATIE

- Laten nadenken over eigen vorderingen
- Feedback geven over het leerproces

BRONNEN

- Xavier Tricot, James Ensor, Kroniek van zijn leven, Uitg. Mercatorfonds
- Koen Crul en Oetang, De Grote Zeppelin, Didactiek voor kunstzinnige vorming in het onderwijs, Uitg. Pelckmans
- Inne Gheeraert en Mieke Mels, Ensor en Spilliaert, Uitg. Mu.ZEE Oostende
- A la Carte, Uitg. Mu.ZEE Oostende
- James Hond en de zwarte vorst, uitgeverij Van Halewyck
- www.jamesensor.vlaamsekunstcollectie.be
- www.mskgent.be
- www.muzee.be
- www.kmska.be

CREDITS

Een uitgave in opdracht van mu-zee-um vzw in het kader van het Stadsfestival Ensor 2024

Concept en teksten:

Rik De Jonghe (educatief ontwerper) rik.henri.de.jonghe@gmail.com

Vormgeving: Bianca Dewamme: www.wobie.be

Feedbackgroep van leerkrachten:

Iris, Lieselot, Jolien, Frie, Heidi, Karel, Frederik en Hannes

